

ПОЛТАВЩИНА В ЖИТТІ ТА ПРОЗІ ВОЛОДИМИРА ЛЕОНТОВИЧА (До 145-річчя від дня народження письменника)

На Полтавщині народилося чимало чільних представників національного письменства: Самійло Величко, Григорій Сковорода, Іван Котляревський, Євген Гребінка, Панас Мирний, Остап Вишня, Василь Барка, Олесь Гончар, Василь Симоненко та ін. У цьому багатому на талановитих і працьовитих людей краї з'явився на світ і господар-хлібороб, громадський діяч, прозаїк, критик, мемуарист Володимир Миколайович Леонтович. Тут провів більшу частину свого життя, працюючи на ниві розбудови економіки, культури, освіти малої батьківщини, що викохала його, дала сил і снаги для повноцінної праці хлібороба, мецената, культурного діяча, сформувала високо патріотичною особистістю – захисником українства в умовах російсько-імперського та радянсько-більшовицького поневолення України.

Упродовж ХХ століття науковці діаспори та дослідники творчості Володимира Леонтовича в Україні створили низку біографічних нарисів, статей, у яких намагалися відобразити основні віхи його життя та діяльності. До таких праць належать біографічні спомини

О. Шаповала “Пам’яті Володимира Леонтовича” (1934), біографічний нарис Й. Сірки “Володимир Леонтович” (1975), біографічні статті Б. Ванцака “«Немає на землі кращого куточка...»: До 60-річчя від дня смерті В. М. Леонтовича” (1993), Ф. Погребенника “Володимир Леонтович: До 130-річчя від дня народження” (1996), монографія О. Леонтович “Окрилений Україною” (2008). Біографія митця викладена й у першому розділі “Формування, становлення і генеза національної та літературної самосвідомості В. Леонтовича” дисертації О. Наконечної “Творчість В. Леонтовича в контексті української літератури кінця ХІХ – початку ХХ століття” (2001). Попри зацікавлення науковців, краєзнавців життєвим і творчим шляхом письменника, залишається недостатньо опрацьованим питання зв’язку митця й Полтавщини, яке й варто з’ясувати.

Володимир Миколайович Леонтович народився 5 серпня 1866 року на хуторі Оріхівщина Полтавської губернії (нині – село Оріхівка Полтавської області) в родині сільського поміщика, нащадка козацької старшини. Від народження й до 1884 року меш-

кав у батьківському краї, навчаючись вдома, а також у Лубенській, Прилуцькій гімназіях. Закінчивши юридичний факультет Московського університету 1888 року, повернувся до рідного хутора, де став господарювати в родинному маєтку, час від часу навідуючись до Києва, Москви, Петербурга, Полтави в справах, пов'язаних із розвитком української освіти, культури тощо.

На Полтавщині відбулося становлення Володимира Леонтовича як свідомого українця. Під впливом баби Катерини Андріанопольської, чоловіка тітки Василя Смиренка, хрещеного батька Олександра Лагоди, товаришів по Лубенській гімназії він оволодівав українською мовою, переймався долею селян-земляків, міркував про поліпшення освіти, культури рідного краю, а також ставав національно свідомим [6].

Згодом, перебуваючи на чужині, у творі «Спомин утікача» літератор висловиться про себе як про українця-хлібороба, самоідентифікуючись не з омосковцями поміщицтвом, а з українським працюючим людом. Володимир Леонтович зазначав, що він – людина села, якій близьке природне середовище степу Полтавщини, люба «сродна праця»: *«Ми, сільські люде, приростаємо до землі, до рідного краю серцем... Немає для мене на землі кращого куточка, як мій хутір, немає кращого краю од України»* [5, с. 262]. А тому – самовіддано займається найгуманнішою з професій – хліборобством.

Провідною рисою вдачі літератора було розвинене почуття любові до малої батьківщини, а відтак і Полтавщини, України. Письменник не мислить себе поза межами країни, локального батьківського краю, де все рідне, близьке, знайоме, адже прикипів до них душею з дитинства. Акцентувавши на своєму патріотичному почутті, Леонтович – за допомогою прийому нагромадження кольорових образів – створив уявний образ Едему-хутора Оріхівщини, спроектувавши його на Лубенщину, Полтавщину та Україну: *«Ніде в світі не голубіє так небо, ніде немає тих кольорів хмарок і повітря, як у нас в червні, ніде не зеленіє так степ, не блищать так роси, не світяться зорі...»* [5, с. 262]. Вважаючи хутір природним середовищем життя українців, Володимир Леонтович солідаризується з позицією Григорія Сковороди, який у власних творах також декларував потребу кожної свідомої особистості жити посеред природи, займатися «сродною працею», самовдосконалюватися.

Володимир Леонтович працював у власному маєтку на хуторі Оріхівщина як умілий керівник-господар, бухгалтер, економіст, агроном, будівничий, меценат, організатор дозвілля селян, фундатор сільської школи, пильний спостерігач навколишнього життя. Вирощуючи зернові культури, буряки для місцевої цукроварні, співзасновником і акціонером якої був, розбудовував власне господарство, дбав про добробут односельців.

Задовольняючись працею хлібороба, літератор уважно придивлявся до всього народного, звертав увагу на мову селян, особливості побуту, їх захоплення, характери. Ці спостереження втілював у власних творах. Незважаючи на щоденну копітку господарську діяльність, організовував читання популярних статей селянам, збирав книги для земської бібліотеки, писав художні твори, нотував на Лубенщині (переважно на хуторі Оріхівщина) протонародну лексику, частина з якої була вміщена у фундаментальній праці Б. Грінченка «Словарь української мови». У передмові до словника упорядник зазначив, що «рядом сочувствовавших работе лиц сообщен был нам рукописный материал, состоявший из записей и выражений, добытых непосредственно от народа. Такие материалы доставлены были следующими лицами (в скобках обозначена местность, к которой относятся материалы): <...> В. Н. Леонтович – 151 карт. (Лубенск. у.)...» [2, с. XVI].

Частина записаних Володимиром Леонтовичем на Лубенщині слів перебуває в активному вжитку з незмінним лексичним значенням і сьогодні: *гамузом, ділити, крадій, забайдужитися, погулати, сьогорішний, терти, хитається, цабе, циндрити* тощо. Низка лексем побутує в дещо видозміненому варіанті: *кужелини* (тоді) – *кужелиць* (тепер); *порізнитися* – *одрізнитися, розлучитися*; *роспогода* – *розпогодилось, вияснилося*; *плюсковатий* – *плесковатий*; *тискнява* – *тиснява*.

Чимало слів, зафіксованих письменником, вийшло з активного вжитку: *банти, бурта, гайдарка, герувати, гедзунок, донець, дрігавиця, дрігва, дукарь, загиба, криж, линкий, личковий, лолотіти, макуховатий, марчити, маячний, набіжка, навзаходи, небачучий, нежерь, отчелесувати, охмолостатися, передуванитися, перцювати, півзен, побешпетити, рівнява, родиво, руч, ряхатися, садикати, свидовий, сердюк, сердючка, сизик, сірничка, скаженівка, смага, шевдатися, шевляга, шурх, щепко, щипак, якотіти* тощо.

Записані Володимиром Леонтовичем слова позначають предмети, явища, процеси, дії, пов'язані з працею та відпочинком лубенських селян. За допомогою цього матеріалу можемо частково реконструювати щоденне життя простолюду краю в його найрізноманітніших проявах, рівень їхньої освіченості, культури, моралі, свідомості.

Працюючи над оповіданнями та повістями, Володимир Леонтович також використовував лексику, що побутувала на той час у Лубенському краї, але яку не подав до словника української мови Бориса Грінченка: *бахур, вид, гарувати, лобур, патериця, проноза, саж, хвойда* тощо. На сьогодні більшість із цих слів не вживається в повсякденному мовленні полтавців. Їх носіями є люди старшого віку. Деякі з названих слів не вживаються взагалі, адже немає об'єктів, предметів, явищ, які вони позначали (*вийце, шаг*), або мають іншу назву (*вид, огир*). Проте сьогодні в мовленні мешканців Полтавщини (передовсім Лубенщини та Оржиччини) використовуються такі лексеми, як *саж, бахур, лобур* тощо.

Також Володимир Леонтович зафіксував зразки усної народної мудрості полтавців. Наприклад, висловлювання афористичного характеру: “*Кажуть рибалки: «Оржиця тягне воду в Сулу, а Сула подає в Дніпро»*” [4, с. 78], у якому відображене бачення селянами моделі українського суспільства: безліч сіл і хуторів, зливаючись у ціле, створюють Україну. Також літератор використав паремії, фразеологізми, які побутують і сьогодні на Полтавщині. Характеризуючи пасивного пана Лесевича, батька філософа В. Лесевича, який не переймався господарством, Володимир Леонтович у його вуста вкладає приказку: “*Бог дав, Бог взяв*” [4, с. 79], за допомогою якої увиразнив його соціальну інертність, байдужість до господарства. Зневіру філософа В. Лесевича в життя, незмінність ситуації після прийняття першої російської конституції яскраво ілюструє прислів'я, висловлене ним: “*А все ж таки лупитимуть, як і давніше лупили*” [4, с. 80]. Висока культура і мораль селянина-козака Стукала сконденсована в приказці: “*Я хліба-солі не цураюся*” [4, с. 92]. Цікавим з етнопсихологічного погляду є вислів “*гуртове – чортове*”, який вкладений в уста персонажа повісті “Ворохобня” діда Стукала [4, с. 93]. За допомогою цієї паремії Володимир Леонтович характеризує неприйнятність для українців більшовицького ладу з ідеєю колективного господарювання.

Письменник, мешкаючи поруч земляків, намагався зблизитися з ними, зрозуміти їх, тому прислухався до мови полтавців, записував її, використовував у власних творах. Прислів'я, приказки, фразеологізми, використані в повісті Володимира Леонтовича “Ворохобня”, увиразнюють соціальну, політичну, економічну, моральну конкретику кінця XIX – початку XX століття на Полтавщині.

Пізнаючи душу своїх земляків за їхньою мовою, митець намагався полегшити їхнє життя, передовсім долі дітей. Тому активно займався проблемами шкільної освіти краю. Володимир Леонтович наприкінці XIX століття продовжував розвивати ідеї, близькі просвітниками XVIII століття Ф. Бекону, Вольтеру, Ж.-Ж. Руссо, Д. Дідро, вважаючи, що освіта, розум має спрямувати особистість діяти на ниві розвитку суспільства, власних моральних якостей. Як стверджує Д. Наливайко, “назва руху (Просвітництва. – В. П.) та його діячів (просвітники) відбиває їхню глибоку віру в просвіту, поширення знань, у яких вони вбачали головний засіб вирішення суспільних потреб” [7, с. 256]. Саме у світлі ідей Просвітництва варто розглядати діяльність Володимира Леонтовича, який побудував школу для селянських дітей, утримував власним коштом учителя, організував читання художньої, популярної літератури селянам, заповував для бібліотеки Лубенського земства книги українських письменників.

1901 року Володимир Леонтович на 37-му Полтавському губернському земському зібранні виголосив промову “Доклад к вопросу о составлении учебников для сельских школ Полтавской губернии”, у якій акцентував увагу на змісті підручників для сільських шкіл, а також указав на потребу запровадити викладання в школах українською мовою, вважаючи, що вона допоможе учням оволодіти складною системою знань з географії, історії краю, права. Учні навчатися бути свідомими свого етнічного походження, зуміють стати чесними громадянами суспільства, будуть краще працювати, уникатимуть забобонів та пересудів.

Додамо, що в “Докладі...” автор реалізував власну доктрину духовного розвитку селян через налагодження освіти, а також акцентував на потребі особистісного, громадянського, економічного, правового виховання їхніх дітей. Впадає в око близькість переконань Володимира Леонтовича та ідей “просвіщення умів”, висловлених тими ж таки просвітниками, які вважали, що вихованням

можна досягти успіху в розвитку справедливого суспільного устрою, позбутися забобонів, помилок [7]. Освітня діяльність Володимира Леонтовича на Полтавщині цілком відповідає духу ідей просвітників, адже він вважав за необхідне поширювати освіту серед простолюду, розвивати розум земляків, збалансовуючи його з їхнім емоційним світом. Однак зусилля Володимира Леонтовича були даремними. Селяни не перевиховувалися, а тому він у листах до різних осіб зазначав, що хуторяни часто ошукували його, псували майно. Також у 1905–1906 роках кілька разів підпалювали господарство.

Спостерігаючи за життям рідного краю в кінці XIX – на початку XX століття, Володимир Леонтович в оповіданнях, повістях створив образ хліборобської Полтавщини, акцентувавши, що природний уклад життя місцевих селян порушується під впливом недолугої політики російського самодержавства в аграрному секторі.

Як зазначено в довіднику “Полтавщина”, на початку XX століття ця територія “залишалася аграрною губернією з великим поміщицьким землеволодінням. Через малоземелля селяни змушені були орендувати бл. 1 млн. дес. поміщицьких земель. Понад 95 тис. селян наймитувало в місцевих поміщицьких маєтках і бл. 60 тис. селян щорічно виїздили на заробітки в Донбас, Катеринославську, Таврійську, Херсонську губ. Через відносне аграрне перенаселення з 1906 по 1912 з П.г. до Сибіру і на Далекий Схід переселилося понад 32 тис. сел. сімей (бл. 200 тис. чол.)” [8, с. 712]. В оповіданні “Степан Моргун” Володимир Леонтович звернувся до опрацювання теми переселенців, наголосивши, що важка праця в чужому краї звела в могилу українського селянина: “Тим часом пішла чутка, що десь на Самарі нарізає людям казна аж до п’ятнадцяти десятин. І з Барвінщини, і з околиць хуторів багацько людей почало лагодитися на поселення... Скрутно довелося поселенцям на новому місці. Хати поставити ні з чого: ніде ні деревини, ближче як за сорок верстов на пристані і дрючка не купиш, жили у землянках... Дощів мало, суша, влітку спека, а взимку пекучі морози. Озимки часто вимерзають, сіють саму ярину, та не таку, як на Полтавщині: зерно і добре, а половина ні до чого, остюки гірші, ніж на ячменю. Земля – не можна по вигляду признати, що на якому місці краще родитиме...” [4, с. 228]. Літератор, акцентувавши на проблемі

переселення, декларував, що царська влада не дбала про розвиток Полтавщини, а бачила в її працюючому і покірному населенні дешеву робочу силу, що мала трудитися на малородючих землях Російської імперії.

Володимир Леонтович в творах акцентував і на проблемі безземельності селян, неможливості розвивати господарство чесними поміщиками через сваволю гендлярів. Так, в оповіданні “Життєпис земельного спекулянта” наголошував: “З початком біжучого сторіччя (XX. – В. П.) на Україні ціни на землю росли дуже швидко, і на Полтавщині той зріст був особливо раптовий. Зріст земельних цін почався віддавна, та в минулому сторіччі йшов повільніше і від часу до часу спинявся, а з початком XX сторіччя пішов прискореним кроком, і перед війною ціни на землю на Полтавщині були сливе утроє більші, ніж в кінці дев’ятнадцятого віку” [4, с. 257]. Звичайно ж, порядним селянам та поміщикам не під силу було купувати чи орендувати землю для ведення сільського господарства. Та й на чужині полтавські землероби зазнавали невдачі. У повісті “Дитячі і юнацькі роки Володи Ганкевича” оповів, як полтавський поміщик Михайло Павлович, намагаючись розбудувати господарство в степах Катеринославщини, збанкрутів.

Образ Полтавщини як хліборобського краю, землі з мало розвиненою економікою зображено в низці творів Володимира Леонтовича через художнє моделювання просторових об’єктів, передовсім міст, сіл, хуторів. Як відомо, Полтавщина “залишалася аграрним краєм з розгалуженими, але невеликими підприємствами по переробці с.-г. сировини. Відносно слабкий розвиток промисловості спричинив повільне зростання міст” [8, с. 15]. Тому й не дивно, що у творах Володимира Леонтовича населені пункти краю зображено в складний період розвитку України, коли відбувався поступовий і повільний розвиток економіки, зародження промисловості.

У низці творів змальовано й місто Лубни. Зокрема в нарисі “Образки старосвітнього життя” Володимир Леонтович зауважив, що воно – друге за величиною та значимістю в Полтавській губернії, звернув увагу на його розташування, економічний розвиток, промисловість, соціальні умови життя земляків, типи лубенських міщан, переважно чиновників, що не бажали опікуватися благоустроєм рідного населеного пункту. У повісті “Старе й нове” також створив образ Лубен, назвавши

їх Дубни, зосередив увагу на міжособистісних стосунках міщан-українців Чаплія та Кибця, справника й Чаплія; міжетнічних взаєминах українців та євреїв Чаплія і Розенбаха, Кибця та Тарноруцького; а також наголосив на взаєминах багатих і бідних, влади і простолюду. Сучасний авторові устрій Лубен яскраво прочитується в заувагах про розбудову міста: *“З того часу, як вперше посварилися Чаплій і Кибець, багацько змінилося у дубенському життю: через Дубні перейшла залізниця, город значно побільшав, а між іншим з’явилася нова швальня Тарноруцького...”* [3, с. 236]. Як відомо, залізниця почала діяти в Лубнах 1901 року [1, с. 49]. Ця обставина свідчить, що письменник був добре обізнаним із життям міста, тому правдиво змалював його періоду кінця ХІХ – початку ХХ століття, наголосивши на розвитку зернопереробного комбінату, діяльності приватних швальень, зібраннях інакомислячих (прихильників ідей соціалізму) в господі годинникаря Рахманного, зустрічі молоді після його арешту тощо.

Тогочасні міста в Україні були заселені незначною частиною українців. У більшості невеличких міст поселялись євреї, засновуючи власний бізнес. В автобіографічній повісті *“Дитячі і юнацькі роки Володі Ганкевича”* Володимир Леонтович створив уявний образ міста Кременчука, змалювавши його осередком осілої євреїв-лихварів.

Містечко Гадяч знайшло своє художнє втілення в оповіданні *“Кумпаньйони”*. Автор бачить його осередком розвитку сільського господарства, місцем переробки зерна, приватної справи євреїв-підприємців.

У творах літератора змальовано й кілька сіл Полтавщини. В оповіданні *“Мізерія”* мовиться про населений пункт Березоточу (у творі – Березняки), *“Помирили”* – Оржицю, *“Степан Моргун”* – хутір Барвінщину, у повісті *“Ворохобня”* – Денисівку (у творі – Зорівка) – як осередки розвитку української духовності, збереження етнічних особливостей нашого народу. Однак автор наголошував і на змінах у житті полтавських містечок, сіл, хуторів, пов’язаних із ходом історичного процесу, змінами в житті країни. Так, в оповіданні *“Помирили”* створив образ села Оржиці (тепер – селище міського типу) як центру хліборобської округи, у якому ведеться господарство автохтонів-рільників, а також є умови для гешефту євреїв, що наживаються на сумнівних справах. Прозаїк дбає про те, щоб читач побачив Оржицю глухим, зане-

дбаним селом, котре розташоване далеко від повітового міста, однак до якого докотилися події 1918 року, наголошуючи, що й воно приєднується до загальнодержавного хаосу, породженого встановленням радянської влади в краї. На переконання письменника, реальні просторові об’єкти Полтавщини Лубни, Оржиця, Денисівка (у творі – Зорівка), Барвінщина, Орхівщина потерпають і від економічного хаосу, а тому їхній патріархальний уклад життя поволі занепадає.

Увиразнюючи образ Полтавщини, Володимир Леонтович використав топоніми, гідроніми, антропоніми, які безпосередньо пов’язані з краєм: *Лубни, Кременчук, Оржиця; Сула; Шаповаленко, Рожко, Лагода*, ін.

Видатний митець і господарник не мислив себе поза Полтавщиною. Його мистецький талант спрямований на відображення не лише історичного минулого краю, а й проблем сучасного йому життя: слабкого економічного розвитку, безземельності селян, переселення земляків на чужину, духовного зубожіння співвітчизників тощо. Але так сталося, що з 1918 року перебув у вимушеній еміграції. Проте в яких краях Володимир Леонтович не мешкав, його пам’ять повертала в далеке дитинство, юність, зрілість, пов’язані з життям на Полтавщині. На чужині ж він створив низку творів (*“Дитячі і юнацькі роки Володі Ганкевича”*, *“Ворохобня”* тощо), у яких відобразив малу батьківщину, надавши їй особливого художнього вигляду, трактуючи як багатий хліборобський край, проте безталанний, адже довгі роки перебував під впливом недолугої політики російської імперської, а пізніше більшовицької окупаційної влад.

Отже, життя та діяльність Володимира Леонтовича тісно пов’язані з Полтавщиною. Мешкаючи поруч земляків, він дослухався до їхньої мови, записував народну лексику для публікації в словнику Б. Грінченка, а також використовував її у власних творах. Намагаючись полегшити життя співвітчизників, передовсім їхніх дітей, активно займався проблемами шкільної освіти краю, влаштував читання літератури, збирав книги для земської бібліотеки. Змалювавши Полтавщину осередком хліборобства України, літератор акцентував на нерозвиненості її економіки, кволіх процесах розвитку великих підприємств, зосередженості на кустарному виробництві, відсутності агрономічних новацій ведення сільського господарства, концентрації великих обсягів земель в одних руках, проблемах культури тощо.

Література

1. Ванцак Б. С. Рідний край: Навч. посібн. з історії Лубенщини / Б. С. Ванцак, В. М. Козюра. – Лубни, 1993. – 104 с.
2. Гринченко Б. Предисловие // Словарь української мови. Упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Гринченко: В чотирьох томах. – К.: Наук. думка, 1997. – Т. 4. – С. I–XXV.
3. Леонтович Володимир. Зібрання творів: У 4 т. / Володимир Леонтович. – К.: Сфера, 2004. – Т. 1. – 368 с.
4. Леонтович Володимир. Зібрання творів: У 4 т. / Володимир Леонтович. – К.: Сфера, 2004. – Т. 2. – 356 с.
5. Леонтович Володимир. Спомин утікача // Леонтович Володимир. Зібрання творів: У 4 т. / Володимир Леонтович. – К.: Сфера, 2005. – Т. 4. – С. 219–284.
6. Леонтович Олена. Окрилений Україною: Життєпис Володимира Леонтовича з уступами і роздумами / Олена Леонтович. – Переяслав-Хмельницький: СПД С. В. Карпук, 2008. – 164 с.
7. Наливайко Д. Просвітництво // Українська література у портретах і довідках: Давня література – література ХІХ ст.: Довідник / Редкол.: С. П. Денисюк, В. Г. Дончик, П. П. Кононенко та ін. – К.: Либідь, 2000. – С. 255–257.
8. Полтавщина: Енциклопедичний довідник / За ред. А. В. Кудрицького. – К.: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1992. – 1024 с.